

**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИ
МЫНДААГЫЛАР ДЭЭРГИ ШЕРИГ-ООЛ
ООРЖАККА**
**АВСТРАЛИЯГА АЖЫКТЫГ БҮГҮ ДЕЛЕГЕИ
ПЛАНЫНН КҮҮСЕКЧИ КОМИТЕДИНИН
НАЦИОНАЛ УДУРТУКЧУЗУ, МАХАРИШНИН
ВЕДИЧЕС КОЛЛЕДЖИЗИНИН ДИРЕКТОРУ
ДОКТОР БАЙРОН РИГБИДЕН
АВСТРАЛИЯ**

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 41 (15866) ♦ 1997 чылдың апрель 8, вторник ♦ АТ салган шагы 21.30 ± Сапар өртөз 1000 рубль.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының (сөздизиниң) хуралы

ШИИТПИРЛЕП ШЫДАВААНЫНДАН, ЧАПСАРЛААН

(Үшкү хуралдың ажыл-чорудулгазы)

Мындаагылар Дээрги!
Тыва Республиканың ниитилел сонгулдарына Силерниң улуг тилелгенер дугайында медеэни дыңнаары биске улуг өөрүшкү болду. Силерниң ажылдарының ачымында Азияга болгаш бүгү делегейге Алдын чус чылдың тургустуу аргаары эгелээн дугайында база өөрүшкү-биле дыңнадыс.

Тыва Республика болза, келир чыгыш бүгү салгалдарыга дываажак ораның алдын чырыктызын Чер кызын тутушпаан, улустарың о-бузегине чыйыңчан садыс болуп кирериниң эрге-ажыгыга эң-не улуг чедикшикнерини Силерге күзеп тур мен.

СИЛЕРГЕ ШЫПЧЫ ХУНДУКТЕЛ-БИЛЕ,
Байрон РИГБИ,
МАХАРИШНИН ВЕДИЧЕС КОЛЛЕДЖИЗИНИН
НАЦИОНАЛ УДУРТУКЧУЗУ БОЛГАШ ДИРЕКТОРУ

Хүндүлүг

Шериг-оол Дизиживич!

Тыва Республиканың Президентинин албан-дужаалыга Силерни ийги удаа сонгаанын республиканың Алдан-Маадыр атың чурт-инчилел музейиниң коллективниң чүректиң ханымында өөрүп тур бис.

Бо нарын, берге үезде Тыва Республиканың Президентинин харысалгалык албан-дужаалына Силерни катан сонгаан дээрге-ле, ам-далгалчы айтырларың шиптирлээрине шыраак билгилер, дуржулгалык күрүне ажылдакчы-ың деп, чоңуң бүүрелдири.

Соолтү үезде Тыва чоңунат алдары делегейге билдингир болуп, бистиң оолдар, кыстарымыс делегейи сайырайт чурттадыла яны-бүрү өөрдиге черлерине өөренип, чоңуңуң сагыш-сеткил кылдарымыс бедип, сырап турарымыс — күрүне баштыгымыс Президентиниң база бир көскү ажылы деп бодалар бис.

Силерниң Президентилеп турган үегерде Тыва Республиканың национал музейиниң улуг тудуун туттуртуп эгелээниң бүгү чоң билди. Тыва чоңунат, тогузун, культураның үнелиг өртенелерин шыгактап, кагалал берип чорутуп чыгыс борбак албан чери — Тываның национал музейинин ажылдакчылары, Силер харысалгалык белик дужаалга катан сонгу тургустуу лаш байыр чедирбештиң, үе чеже-лаа берге болза, Тываның чоңнарының ам-дыралы акжиреп деп идеген. Тыва чуртувус моос-ла-аңгаар сайырап турар болуп деп. Йөредисин!

УЛУГ ИПЕГЕЛ-БИЛЕ.

ТЫВА НАЦИОНАЛ МУЗЕЙНИН КОЛЛЕКТИВИ.

Караа четпестерин болгаш инвалидтерин Бүгү-россия ниитилелинин Кызылда өөредилгес-бүдүрүлгезин 1997 чылда автомобиль оруктарының ажылдакчыларының үндүрүндөн хостаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ХООЙЛУЗУ

1997 чылдың март 19-та Дээди Хурал хулаа алган.

1 чүүл. «Россия Федерациязының инвалидтериниң социал камгаланың дугайында» Россия Федерациязының 1995 чылдың ноябрь 14-те № 101 Хойлузуңун 34 чүүлүн догрулап база ам-далап турар инвалидтер 50 хууңу хой болуп турар бүдүрүлгелерге күрүне деттикчезин көргүзөр сорулга-биле караа четпестерин болгаш инвалидтерин Бүгү-россия ниитилелинин Кызылда өөредилгес-бүдүрүлгезин 1997 чылда автомобиль оруктарының ажылдакчыларының үндүрүндөн хостаар.

2 чүүл. Бо Хойлуу аага ат салган хүнден сонгаар күштүг болуп.

Тыва Республиканың Президентинин Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, № 755, 1997 чылдың март 25.

ЧОГААДЫКЧЫ КЕЖЭЭ

Өрткөн дыштаныр хүнде, тодаргайлаарга, апрель 4-те Улусчу чогаалыга бакчыныга республиканың улуг чүүл школарың бакчызы, композитор Вячеслав Альбертович Тановтун чогаалдыкчы кезээни болуп өрткөн.

Анаа композиторунун чогаалык музиказын база оон авазы, чогаалчы Екаторина Дүктүг-оолвна Танованың сөзүңге бижиткини «Мээч хоорайым», «Койгунан», «Бора-Шәәлей», «Сайзана», «Хогутт уруг», «Чада-терге», «Эрепей» болгаш өске-лаа ырларын уран чүүл школарың «Артыш», «Сыйлаан» астрапа болуктары чыгалап чоңга бараалгарткан. Оон азында Вячеслав Тановтун өнүң ишти башкы Майна Балчировна Танованың сөзүңге бижээни «Анамга» деп ырын уруу Лена Танова симфониятың оркестрияң үлгелдиз-биле аяңың чыгарып кылдыр куустегениң демделгес арга чок. Анаа чүүл бо ченин эвес, а 20 чыл бурунгар бижиттиңиз «Халыччыгаш».

Бистиң көрр.

МАЛДЫГДА, ХЫРЫН АШТАВАС

Инек-саанчымыс ниити малдак калып турдуус. Акша уруктедеш турар бээр, инек калдарчыларыга төле-вир үздүгүн. Мал-маганым олар-белчирже хайгарал чокка сүрдүр эвес, чурттал турар чериңис айы-биле кожа-келбө алды өрегте молдурга-казырамы-биле кады алдан ша ивезити эел-чек айы-биле кадырлып тур бис. Ээлчег бир өрегте айда ийи катал таваржыр, сүрү-түң сайы кой алган оон ко-вудей-лаа бээр.

Мал кадарын чорутурга, черге, олар-белчирге баш-кы кижиге дыка дыш. Даг-дашкы кылдаштарга, шаг кезек кала төнүскер бээр. Дыштанып, кадарган ине-түн чарашынын олар сен. Оларның кандызы-даа

Тыва Республиканың улус-тук Улуг Хуралының үшкү хуралы болуп ажалын апрель 4-те уламчалаан.

Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хойлузуңуң) 63, 66, 73, 95 болгаш 96 чүүлдеринге (проектурга дугайында) эдилгелер кирер талам-биле Президентиниң база Дээди Хуралдың кирип турар савалдарың дугайында илеткелерин Улуг Хуралдың апрель 3-те болган хуралына дыңнаан. Оон сонда Улуг Хуралдың комиссиялары аңгы-аңгы чыгып алган. Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың кирип турар савалдарын бүгү таламгы сайгырт чугалашкан.

ТР-ниң Конституциязынң үстүнде айткан чүүлдерин Президент болгаш Дээди Хуралдың кирип турар савалдарыңа чугалашкан түңдүгүлүг Улуг Хурал чүдүрүп, кижигүнер савал-оалдын солушкан. Саналдар бодалар үш аңгы болган. Ол дугайында субботада үн-ген солуга бижээни бис. Са-налдар солчулуга доозулган сонда, ТР-ниң Президентинин, Дээди Хуралдың, Улуг Хуралдың төлөөлекчилери чыгып алган. Конституциязынң үстүнде адан чүүлдеринге эдилгелерни канчаар кирерини сүмөлөжин көргөн.

Президентиниң төлөөлекчилери Конституцияга кирген баштагы савалдарын күш чок болдурган. Савалдарын чаа варианттын кирерине-биле дугуруш алганыр.

Улусчун Улуг Хуралдың апрель 4-те болган эргени дуралдыа ТР-ниң Конституциязынң 63, 66, 73, 95 болгаш 96 чүүлдеринге эдилгелер кирер талам-биле Пре-зидентиниң кирип турар савалдарың дугайында илеткелдерин Үшкү Хуралдың апрель 4-те уламчалаан.

1970—80 чылдар үезинде кандыг-лаа малдын уксаа-зынчы, оон манат-хавыдың чеге негелде харысваптыгы дика шындыгы үлгүлдүң турган чүве. Ол чоруктан ниитиниң малының савалын өздүдөн чыып чыда чыда берип турган болгай. Блангыра малдын эвтир, суткур, дүккүр чорунуңе кол кичээгенин үлгүлдүң кирген келген. Малчыларын хережелерин үе-шаңдыла хандырып-лаа келген. Мал ажылдакчыларын күн-чүлдө сонуургалды-лаа берип турган.

1990 чылдардан бээр ынок экономикаыңче шыл-чез сонна. Колхоз совхозтарын ажылдың ужу-ба-жы билдирме шилчелдер мал бакчынын өздү-дүн кызырлып баткан. Оон уламчыдан, кижилериниң ниитини ончу-хоренгизин, бие камналга чок, оон сам-чылдар, тоймалар чорук

көздүлүр-ле леңден барган. Үстүкү черлерин диктаал, шиптирлериниң күүселде-зи суларан. ааа хыналда-хемчегер-лаа чорувастады дика хомуңачыг болгаш харааланып.

«Сут-Хол» совхоз үш чыл бурунгар өвүр кожуңдан кара баштыг хой садмн

көздүлүр-ле леңден барган. Үстүкү черлерин диктаал, шиптирлериниң күүселде-зи суларан. ааа хыналда-хемчегер-лаа чорувастады дика хомуңачыг болгаш харааланып.

«Сут-Хол» совхоз үш чыл бурунгар өвүр кожуңдан кара баштыг хой садмн

кирип турган. Өскелери Тыва Республиканың проку-руну томуялары-биле Пре-зидент бе, аам Дээди Хурал са-налдар киририниң айт-кырын ам-даа хайы чугала-жып турбай, чыгыс аан шиптирниң үндүрүн савал-даан. Чүве чугалаан Улуг Хурал кижигүнериниң са-налдарың кол үлгүлүмш-кылары лийиб болган.

Саналдар доозулган соон-да, Тыва Республиканың Ко-ституциязынң (Үндезин Хойлузуңуң) 63, 66, 73, 95 болгаш 96 чүүлдеринге эдил-гелер кирер дугайында (Президентиниң чаа вари-антын суугаар) Тыва Рес-публиканың хойлуу төлөөле-лини Улуг Хурал кижигүне-ри ажыл бадылаашкы-биле үш катеп бадылаан, ыңды-лаа болза, алза чогуур бадылааш-кынын албан, хойлуу тө-лөөли эртейин барган. Бир өвес 166 Улуг Хурал кижигү-нү хойлуу төлөөле-ли деп башкарып болу-у, аңчал ол күштүг болу-у. Соолтү үш дугаар бадылааш-кында хойлуу төлөөле-ли деп 130 кожуңуң бадылаан. 42 кижигүнериниң, 2 кижигү-нериниң, ыңчанга чогуур са-налга 26 бадылаашкы че-гейин барган.

ТР-ниң улусчун Улуг Хуралдың даргазы Г. Ч. Ши-рининиң эргени дуралдыа Улуг Хуралдың үшкү хуралың чапсар-лаан савалды кирген. Кон-ституциязынң үстүнде айт-кан чүүлдеринге эдилгелер кирер талам-биле Пре-зидентиниң савалдарын чаа варианттын суугаар ам-дал-ган болсо, оон үшкү ху-ралга бола айткырың база катан чугалажыр, Хуралдың

чапсары бир ай хире ула-м-чылаар, ону чызыраң ху-сазын тодаралып алган, ке-жигүнерге дыңдадытарын дугуражуп алган.

ТР-ниң президент албан-дужаалына коракчы А. Ю. Камниниң Тываның Үндезин Хойлузуңун 69 чүүлүге дүшүрт республиканың Тэт сонгулда комиссияң бүрү-күйн баарга, судажын тур-гаш, бүрүждеп алган. Чүве Тываның Конституциязында бижылган негелде күсүст-тимейн барганы дыңнаары Улуг Хурал кижигүнери негезен. Ону хүн чурумунд яны-бүрү айтырыңа сай-гарып көргөн. Бо талам-биле тайылбырын ТР-ниң Топ сон-гулда комиссиязының дарга-зы Н. А. Ондар берген. ТР-ниң Үндезин Хойлузунда айтканың суугаар А. Ю. Ка-мининиң президент болурун-га наам-ханы четтес, тыва дил-ди билбес, Тывага үр чурт-таван болгай, оон барыма-ла-лап, коракчы кылдыр бү-дүрткээринди Топ сонгулда комиссияң отдалан турган. А. Ю. Камнин оң-биле чок шүрөшпейиң, ТР-ниң Дээди суднага комулда билдинги-кени кирген. ТР-ниң Дээди сулу билдингиңниң сай-гарып көргөн, Россияның Конституциязында бижыл-лааны суугаар А. Ю. Ка-мининиң ТР-ниң президентиниң албан-дужаалыңа коо-лакчы кылдыр бүдүрткээр шиптирни хулаа алган. Ол документтин Н. А. Ондар та-ныштырган. Моон түңдүгү-ле ол коракчы кылдыр бү-дүрткөткен, сонгулдагага ктү-ришкен болуп турар.

Улуг Хурал кижигүну, «Революцияның чалбыны» совхозтук директору И. В. Чуватов совхозтук чуртталга бакчыларын хуужуларын соксадар дугайында билди-ришкени Улуг Хуралга кирерини Г. Ч. Шириниң дыңдаган. Аааа тайылбы-роң мал кадарган малчынар, түскү эргеминлер, чаа өг-лөнтөн алынгар чурттар бакчылар чок болуп турар. Ыңчанга бо айтыргың чогулчанып шиптирлэп бө-рүн ол дилбес.

Хуралдың даргалкызы Г. Ч. Ширини бо кончүк чөптүг, чугула айтырыг дээ-рин айтканы, билдингиңни айтырып көөрү, чогуур хойлуу-дурум хулаа алдыр-биле Президентке, Дээди Хуралга чоруткан.

Улусчун Улуг Хуралдың даргазы Г. Ч. Шириниң эсе алган, бугун чарык хүнүнү дугурунда Улуг Хурал эвес ажылды кылганын дем-е-лээн. ТР-ниң Конституциязынң сес пунктузунда эдил-гелерни кирген. Улуг Хуралдың кижигүнери чоң-биле кошкак ажылдар көлгенин ол чугалаан, оларга Улан-ул Хойлузун, ында айтканы кижилериниң өргөлөрүн, хулаагелериниң дугайында тайылбырлар бербейн турар. Ол ышкан хойлулар чар-гынып, сайырап турар, олар-ны сурталдарын база чу-тулгага көргөн.

Оон-биле Улуг Хуралдың үшкү хуралы чапсарлаан.

Тыва-түрк лицейде

НЕГЕЛДЕ ЧӨПТҮГ

(Азы шыңгыы хемчегни онаар уjurлуг)

Тыва-түрк лицей бисте дөрт чыл ажылап турарын билдир бис. Түрк лицейин айтканынын сонда, Тур-кы биле Тыванын аразында аны-дуна найыралы улам быжымгы, эртем, культура, экономика-даа талам-биле харылаалары сайырап турар. Ол ыңдыг-даа болуп ужурулг. Чүге дие, тыва-түрк лицейе республиканың аңгы-аңгы кожуунарыңдан биринчи олардык ооренит-турар болгай. Олар Англия-га, Туркияга болуп эркен олимпиадаларга киржиң, Тыва чуртун таныштырып, тыва нацияны амын кам-галып, багыт эвес түңдүгү-дүр чанып көрүп турарлар.

Тыва-түрк лицей «Уфук» түрк өртем өөредилге фон-дунга хаммажырып турар. Ол фонд Сибирье 8 лицей Иркутилге база ажалды ал-ган. Билдир болганы, Яку-тияда лицей биле тыва-түрк лицей кады акылдап, бот-батарын деткижер дээрн билдингир. Ындыг соругла-ар фондуңун дилбес су-гаар тыва-түрк лицей Тыва-да 10 тонна инек эвдин са-дып алган. Якутияда лицей-же чорутул бээр турган. Чү-үе дие Якутияда эт өрте-еар, Бир килограмма 40.000 рубль.

1997 чылдың январь 16-да Тывадан эт сөөрткен КамАЗ Якутияга чоруткан турган. Ыңчалда-да якут-түрк лицей бо хүннеге чедир ол этти албан. Чүе болганга?

Тыва-түрк лицейиң ди-ректору Атилла Унунг чү-гаамы-биле алырга, керек бу-далчак.

— Бис база-ла Тываның чоңу-биле бир лемей берге бадылада чурттан турар бис — деп, ол чугазың эгелден — мөөн болуп турарым-биле алырга, өске чурттардан ком-мерсантлар келир болза ийи. Чүге дие-миш, эт болгаш алгы-кешти моон са-дып алырга, ийи чуртка

Тыва-түрк лицей бисте дөрт чыл ажылап турарын билдир бис. Түрк лицейин айтканынын сонда, Тур-кы биле Тыванын аразында аны-дуна найыралы улам быжымгы, эртем, культура, экономика-даа талам-биле харылаалары сайырап турар. Ол ыңдыг-даа болуп ужурулг. Чүге дие, тыва-түрк лицейе республиканың аңгы-аңгы кожуунарыңдан биринчи олардык ооренит-турар болгай. Олар Англия-га, Туркияга болуп эркен олимпиадаларга киржиң, Тыва чуртун таныштырып, тыва нацияны амын кам-галып, багыт эвес түңдүгү-дүр чанып көрүп турарлар.

Тыва-түрк лицей «Уфук» түрк өртем өөредилге фон-дунга хаммажырып турар. Ол фонд Сибирье 8 лицей Иркутилге база ажалды ал-ган. Билдир болганы, Яку-тияда лицей биле тыва-түрк лицей кады акылдап, бот-батарын деткижер дээрн билдингир. Ындыг соругла-ар фондуңун дилбес су-гаар тыва-түрк лицей Тыва-да 10 тонна инек эвдин са-дып алган. Якутияда лицей-же чорутул бээр турган. Чү-үе дие Якутияда эт өрте-еар, Бир килограмма 40.000 рубль.

1997 чылдың январь 16-да Тывадан эт сөөрткен КамАЗ Якутияга чоруткан турган. Ыңчалда-да якут-түрк лицей бо хүннеге чедир ол этти албан. Чүе болганга?

Тыва-түрк лицейиң ди-ректору Атилла Унунг чү-гаамы-биле алырга, керек бу-далчак.

— Бис база-ла Тываның чоңу-биле бир лемей берге бадылада чурттан турар бис — деп, ол чугазың эгелден — мөөн болуп турарым-биле алырга, өске чурттардан ком-мерсантлар келир болза ийи. Чүге дие-миш, эт болгаш алгы-кешти моон са-дып алырга, ийи чуртка

Чүге билдингени — этти керек суугаар бо хама-тылар лицейге дужалаан. Иккан олларың-биле ужуражиң, чугалажыры-ыкка база бижимел тайыл-быранда ийи аңгы кылдыр окуп турары база өлден.

Чүге билдингени — этти керек суугаар бо хама-тылар лицейге дужалаан. Иккан олларың-биле ужуражиң, чугалажыры-ыкка база бижимел тайыл-быранда ийи аңгы кылдыр окуп турары база өлден. Оон-биле Улуг Хуралдың үшкү хуралы чапсарлаан.

Тыва-түрк лицейде

Улуг Хуралдың үшкү хуралы чапсарлаан.

Тыва-түрк лицейде

АЙЫЫЛ-ХАЛАПТАРНЫ БОЛДУРБАС ДИЗЕ...

ЫЯАП-ЛА КАМГАЛАДЫЛГА ДУГАЙЫНДА

Суг халап, өрт халап дугайында Богд шажин богаан Библия номналарында айткан бижиглээн. Шынап-ла, ыдгад улуг хай-халаптары бопад көзгө коргунчуг болбайн ан. Үерлээн суг, кышан өрт боатарның айылымды чыл бүрдү кижилерге сагындар, харин-даа биче эвес каражым, өдүм-чиди-ни чедирин турар. Бо талам-биле чугаа бистиң көрсөдөнчиге Кезин-өөл Чорейсин болшан Улуг-Хем кожуунда болду камгалалың талам-биле күрүне пискутору Т. Т. Чаштың араванга болган.

— Эрткен чылын кожуун девискэрин өрт-куом чөр артырбаң деп болур. Ам бо шылга Инек чылан, кешин ламаларын чугаалан турары суугаар аларга, баа-ла өрт айылын оштон турар. Бо талам-биле кандыг хемчег-дер алдынын турарлы. Геннайд Түлүшүнчү?

— Ийет, эрткен чылын хой өрт үндүргөн, ону ажурду чадан каан деп бак ат-аллар-да улуг-хемчилер четкен чүе. Хемчег-даа алдынын турдуусу. Сорөмчөлес дына копкак бооп турганын мин-пир апаар. Өрттүн хоралы-нын дугайында чоң ортузиң-га тайбыллар ажылдар бар-кыч турттуумаал. Оола өрт-сигеннин беэни ортаа ке-эни каажан-кээзде үнөмс кы-дыр чок апаар болгай. Олар-нын орунга, барык кыма-даа ажык чок, аза огу үнүп, мам-матанга калып, өлүп хорарыңа чедирин турар. Дык хой кыштарга худ-ый-баланды, бир малчының ба-жын-чүгө өрттенген бол-ган чылга бооттары динг ар-каныр. Ол бүтүгү ооренип

Иштин-Хемге тускай лабора-ториялыг турду. Анаа «Су-верин» деп дирижиктер бу-думедал тыпкан болшан, ону арга-арыгын хоралакчыла-рынга улуг чөйрөсүнүн ажиллаанын чөй билер. Эрткен чылын ол будумедал Ба-рийга ажылдаан. Бо чылын Сискетэ 27 тектар арванг камгалары-биле ажилгары кордунген. Моон алган коор-ге, часкы болган чайгы үе-терде долгангай болдуусу камгалар талам-биле адыл-ны турар хемчеглер эвезин авест-тур. Ынчалза-даа олар-ны боатарлар дөш шит-тирилг хөлдөй хөрөк.

— Ресубликаның девис-кэринге үер бо бээринин айылы бар бооп турарын сөөгү хайгаралдар балт-кап. Кожуунун девискэрин Улуг-Хем ыттылаанын эң чамыс черинде турар. Кызыл үер ушине суг шыаа ай-да бээр черлер эвезин аяс.

— Саларын сонор чок. Се-ремчилад хөдөм чок дий-Тад, Хайыракан суурлар үе-ге адыккан чүе. Хайыракан суурду камгалар чал кыл-дыр. Ийи-Тал суур кан-дыл-даа камгалат чок. Бо ду-гайында тускай хемчеглер-ни амдыгааштан ачылган кы-лыры чууга апарган. Шагаан-Арыг хорой ховуда тураа. Хар суунга алың шаг болган. Ары-Бажым, Чыла-нык минар харым кыдып 60—70 см чөдир турар. Ол

тн-Хем суурже баарда Кара-Чыраа чайныдын шалтык-тары чугаажок. Черле ан-чаганш, Иштин-Хем суурну хайгаралга алас болза хор-жок. Хем иштинде, суг оруун-да туттунган. Улуг суг кээр болза, чуй шаап алган барып болур.

— Тараа шөлдөр богаан сугарылга системалары... Часкы болган чайгы үе-терде тараа шөлдөрн бол-ган сугарылга системалары үерлээн сугуң урегдэр чоруу мурунку чылдарда-ла турган. Маңа баа-ла сагын салдыман келген. Чижээ, Арисканың сугарылга сис-темазын Кожай суу үреңге кааптарга, ону кым-даа хе-рлекке албан болшан амга че-дир ажылга чок хөдөк че-дир. Кожардан кааптан аң-гараст ажылгай бурзуло бар дээ, хөдөөгө эвес боол. Оларны эдер, суг эрозияны болдурбас хемчеглер алыр дугайында чугаа апаа-ла аас кырында чоруу турарын ай-тыр апаар. Часкы болган чайгы үе-терде болур үерлер-ниң халаптары болдурбас дөш өр чорудар хемчеглер-иыс болган кылдыр амкал-дурган үеде улуг чорудар тус-кай комиссияны кожууда чаа тургускан. Ону кожуун чагырганынң дарыяның оралкыны С. И. Манжыл болшан чамчык хемчеглерин аң эгелей берген.

Чурттун рынок экономиказынче шылгезиниң ушине Россия Федерацияның чолунуң каддын камгаларының системазын улам хогукур сууга-биле 1991 чылдың июнда ычаныг РСФСР-ип Дээди Совети «РСФСР-де хамааталаның медицина камгалалыгының дугайында» Хойбулу хузаң алган. Ажылының айы-биле бо Хойбулуда көрдүнгөн, көдөөгө ажылдап, чурттап чоруу чамдык кижилерге амдыында эки билдирмий турар чамдык чүүлдер дугайында бижиксэн мен.

Бо чуулумну бижини мур-дунда бисте амгы үеде аял-гаттылпн турар «Ыяап-ла медицина камгалалыгы» азы Тыва Республиканың ыяап-ла медицина камгалалыгының «Профилактика», аарыкы тодардырынң диагно-стиканы болшан ону өмнө-тнн бугу аргаларын ханды-рар укчурутуд эми болган эм дуваның долу хемчө-лүүн куруенен магадылап болур.

Үндөни программада көрдүнгөн хемчеглерин шына-ры, хемчөлүн, үеңиң, негел-делерин кынап көрүң ыяап-ла медицина камгалалы-гының фондузу-биле рес-публиканың Каддык камгалал аямжы хандырын турар.

Бо үеде Тыва Республиканың бүгү чурттагың кожуун хой кеэниң девискэриндэ ак-кок абарынаң Тывада болшан Россияда баа лаш-тыкында-ла болушкунары көрүң, дынап турарлар. Эң ылангыч бо берге үеде телевидениниң ажык-дуза-ы кончуг улуг. Акша-теге-рик ай-ый-биле үнөмс бо үеде кагымдыга чокта суг телевидендан хойну көрүң, дынап турар бис.

Эң ылангыч көдөз черлер-ниң чурттагың чоңу Кызыл-дын телестудияның дам-чыдылгалың көрүң, он республика амдыраалы бол-шан ап турарлар. Ынчал-за болза, тыла телевиде-ниниң дамчыдылгалың

ЭДЕ КӨӨРҮ КҮЗЕНЧИГ (Телестудияның чамдык дамчыдылгаларына хамаарыштыр)

Үеңи кончуг кызым, шыга эвезинге чоң кохмуң турар. Чүгө доңгул-ле ийи шак хире-ле уламчылар. Харын он-даа кыска.

Республиканың үндөни чоңунуң хой кеэни көдөө-н чурттап турар болгай. Олар-ны дыка хойу орус дылды билбес. Он калында берин-ген ол ийи шында чамалы-га орта дамчыдылгалар болбайн турар. Топ телев-

турар болгай. Эң ылангыч республиканың бири удур-тукулары-биле дорт дам-чыдылгалың шыгын узадыр болза эки.

Борта ажык чок мулти-тер, шынар чок байыр чедир-иникиниң шыгын айма-лар болза эки. Он-биле кады мөлөөлеринг үеңи дыка кызым. Ону он, он беш минута чедир узалдыр чоң дилеп турар. Чүгө рес-публика иштинде эвес, а лаш-тыкыда, Россияда-да солун чүдөрүн тыва дылга чуге чоңа чедирин болбас деп? Чон оң хойну биле алыр болгай.

Дамды-оол ДАНОВ. Өвүр кожуун.

Медицианың ыяап-ла камгалалыгының талам-биле ажыдып бистин рес-публикада медицинаның ыяап-ла камгалалыгының Тыва Республика фондузу, он күч-сөңү дирекциясы улал баш-карып турар. Кожуунара болшан Кызыл, Ак-Докур коорайларда он төлөөри ажылдап турарлар. Оларның кол ажылының бири хөвир-га боудун девискэриңде чур-тап турар кижилерге меди-цинының камгалалыга поли-стиканы тысып бөөри. Поли-стиканы ажылдап турар ки-жилер бооттарының ажаллап турар черлерин дамчытыр алдырлар. Ол документ эвезинге тус черде (республикада) меди-цинының ыяап-ла камгалалы-гының фондузу-биле керээг бугу-ле эмгекте ал-бан черлеринге хала болшан чогуур дөңөөр эмнедир өр-гени берип турар.

Рынок экономиказының нарын байдалында чур-тун экономиказының кошка-ны-биле бюджетте акша-теге-риктиң челишпезинден ажал-давын турарларын күрүнө амдыында камгалала аң шылдавын турарын билер кылымды камгалала бистин рес-публикада эрткен чылдың ноабр айдан бээр чак уруг-лардан 15 хар чедир уруглар-ны, инвалид пенсонерлерин

ШАГДАЛААРНЫ ОЛУТПАЙ-БИЛЕ

Дайларымның бирозиниң «Адының бажы хооп», кончуг аныаңда бисте чөдөн чуртукан чүе. Ынчал кирган-аам мөвө: «Оор чөр-ле кылбай чок, огулм. Де-дэ-Ийи бир кижиниң оорлас-кык чүе, огулм. Оор бол-байтандыр» дэң чүе. Он бээр о-он чылдар шижүп өртө берген. Ол хөвөр оор кижини коор хоңшум чок.

Шяг-үе эрилий. «рынок», «салды-саарлыга», «хоосту амдыра» дээр апарганда чамдык кижилер оор чорук кылдырыңа шилээн. Козу-дур-ле, арын-нүүр чок болап апаар апарган. Кожаныңда кижилер хлөб, елар акша тилибн орда, елар оорлан-малың эдлин саарын, ор-па-солуп, байн турар. Ону кым-даа ийи кара-биле

адыл. Көк-кис Иргиттиң хаваның, кырган Суваң Ди-рыскын-оолдуг 3 инээ, а-арыг Кунгаа Монгуштук 4 инээ орлаан. Чаа-Хөлдүң шагдаа чери бе азы кожуун чагырган ыдыг мей санаар бөөрүн ол бе? 1996 чылда хой мал оорлап оорлар ол-каны тывылаан. Шагдаалар олутпай апарган деп санаар болур.

Көмбү КЫЗЫЛ-ООЛ, Улуг-Хем кожуун, Ак-Тургу кожуун.

Чурттун экономиказы чо-гумчуп, акша-тегерикниң байдалы айдажып көрөң, ажал чоктары баа камгал-лаары албан. Ынчан поли-стерин ажалдавын турарлар чурттап турар черлериниң айы-биле дөмөй-ле алыр апаар.

Барко ТӨМҮР.

Медицинадык ыяап-ла камгалалыгының Тыва-да республика фондузуни Тес-Хем кожуунда төлөзүн.

ЧАЗЫН ҮНГЕН ЧАШ КӨК ЫШКАШ...

«Чазын үнген чаш көк шыпаш» чаал-салым өзүм-нүн — деп кожуунун салым-чаанын уругларының көрдө-үнү эрттеринге Төлдө уруг-ларың Чогаамыла бажы-ның ажылына баа бир чаа чүүд, эгелээшн бол-ган. Салым-чаанын уруг-ларын деткири, оларның уран талантың чоңа, ады-чегерге, эш-өрөөңе бараал-дандыр, оларның хөй-адын улум көдөрүң, ыдылгалары немей илередир сургулары өрткен көрүдө чөдип ап шыдаан.

Уругларың чогаадыла бажының башкыларың тургусканын суугаар тускай сценарий-биле көрүдө өр-кен. Төлдөн чылгы, чы-рык Культира бажыныңа көрүдөгө белеткелдер эл хуй өрткөң-ик эгелөө. Сина, фойе таарымчалыг кылдыр дертениң. Кожуунун школарыңдан келгөн чазың, даараның, даш чо-нар, аргыры, дарганаар, чу-руур уругларың ажалдары фойеге дөлөөң, келген аал-чылар оларын шийин, үе-лөп, сэдип ап турган. Ки-рилчилериниң келгө аалчы-ларын хөүч чыгарар-ла кө-дүрдүң, өзүң оор салгалдын уран-шевер холдарыңын ажил-лының тунелдерин секти-чоргаларын чыгар хайы-дырлар көр.

Ол хөдүг делегелге-салды-лаашыңга улаштыр Куль-тура бажының сценарий-че кожуунун школларың-дан көрүдөң киркүүлөр бол-бооп чыдаң келген салым-чааның уругларың школа-лар ай-биле башкаркыч-лар чөчөн-мерген, алган-йө-рөөгө өстөр-биле чапал, аал долдур чылган чоңа та-лыштырын турган. Черин чөдө чөлөө шыккан чүүз болур, амдырал чөдө бол-ган ажал-төдөр баа ыд-дыр. Шынап-ла, санаже че-далып турган көрүдөңин 81 киржикчилерин арасы-нда калды төдө чок дөз. Олар дээрге өрөөлгөгө са-лым-чааның, чүгө тер-мин демдектерге өрөөнип, кожууна болган ресубли-

«ЧОН БИЛЕ ДЕМОКРАТИЯ ТИИЛЭЭН»

де Президент Ш. Д. Ооржак соңгулаар өрткөңиниң соон-да ужуражылгаларга чуга-алан болгай. Ында утка лы-ка ханы, Шынап-ла, чон частыры кылбан боор деп мей база ыччаар боладым. Төп сондула комиссияны-лык даргазы Н. А. Ондар телевидение-да, радио-да чугалап турду. Ыр эвес бири өлчөгө чон шың ууга биле, президентиниң шийли алыр болуузуза, бир миллирд беш чүс миллион рубль Таланың бөкүзөңиң, де артың чал. Ону башка-ларга болшан эмчилерге шилем кылдыр үндүргөн асаап турду. Чон бири эл-деге Президентиниң шийли ады, Акшавыты кампап алдымыс, ам чүгө алмыр аркан деп болур. Ол дуга-йын комиссия даргазы чоңа дүңүрөп боор деп бү-зүрөп олур мен.

Мен «Тувинская правда» баа өске-даа солунгары кожуунар айы-биле соң-гулааларын өрткөңиниң дугайында ажык-чалдымыс. Биле улуг дапамың парлап-тар болза деп болду турдум. Ол парламенттиң. Ону ком-мунисттер помчалан-а боор. Бистин Конституциямыс-та бижип каанын суугаар

Артың Ооржак (Бай-Тал школазы), Новосибирск хоорайга 1996 чылдың апрель айда Россияның Азия көзө-лүү хосуну хурен маргал-дааның боттарың делгез-териниң айы-биле бири че-рин алган Шолбан Иргит, дөңири черлерин алдыган Демир-Хая Дегер-оол (Бай-Тал школазы), Мерген Карл (Төлдөн № 1 shk), хоосту хуреше Тываның чылым коммундаанын кезигүүлери, 1996 чылда боттарың бүдүктөрүнө ресублика чемпионы Аидыс Салчак (Бай-Тал школазы), Валтем Сарыгар (Төлдөн № 1 школазы), Аас Монге-Наам (Төлдөн № 3 школазы), Кы-зыл хоорайың бири че-ри дөш бөк маргалдааның дөрүк чеге төлөңиң болган Аас Иргит (Төлдөн № 1 школазы), 1996 чылда школаарың аразында болган хол бөмбүңгө маргалда-га ресублика чемпионы а-лынган Аржаана Салчак, Ан-да Бийн-оол, Аржаана Ху-най-оол, Анай-Хаак Даржаа, Чанаа Донгай, Чогураа Салчак, Чочатай Херек, Сай-лык Сат, стел тепининең боттарының бүдүктөрүнө 1996 чылда республика чемпионы Буян Монгуш, Ай-бес Сарыгар, эң бични-нең ийи оякчы Айдың Хо-мушкун (Төлдөн № 1 школазы).

Салым-чааның уруглар-ны чылган чоңа алган мактап таныштырың, олар-ды көрүчүдөр адында тус-кай олуттарче чаалыңың соңгула, уран талантың уругларың концерт көрү-дүргөн башкаркычлар чур-далаан. Оларның концерт-тилге чергелештир амы-толдур чагай суруун дет-ки, оларның аа-кекиниң дарганажың, аа-кекелер, аа-кекелер кылдыр чалатың организациаларың төлөө-рүн. Бичи талактыларың деркичилери, мөңгөччиле-ри бооп, оларга суй-белек терин сууң, аша салыгың урундаа кылганар. Оларның ачы-буяны-биле бичи са-лым-чааныңга шунту хөдө-мө калдык-ла-бир белекчи-гешти алгылаанар. Оон-би-

тык чыл эрте бөөри магатчок чорун болду. Өске черлерге коорде, Тываның чоңу уругларга дуузалың акшаны, пенсия-ны болшан шылыны эки өп тур бис. Ельпин биле Оор-жактын харылавызы бижыг деп чүе сон-на илден-дир. Президентиниң чоңу дөш ажалдап турарыңын биж-хөрөңи ол. Ам чүгө чедир кылдыман ажылдарыңе болшан чаа болп чоруур планларыңе ийи билээң сый-рыгыңаң, ажалдап киргел-ле дээр боор.

Келир үеде аныак Прези-дент сонуп алыр болгай бис. Соңгулаар ону амдан эгелеп боланың алганы дээр боор. Мый иттин сагымы тайга бажында дээни шыкшан, ыччаар боланыр апаар. Улава депутаттар сонгула-лары эгелээр. Анаа баа-ла хой кордакчылар киржин апаар. Намдык аамбыл-аал көжүрүң улустар баа бар. Эре-чарыга, дүжүгө болшан болуңу хуу амы-тыралын болсаар улустарын чок деп болду. Соңгулаар оларны баа болсаар апаар. Дүжүгөге олурдунч, чер-чурт, дөргүл-төрөл тыртар улустар баа тургулаар. Дөргүл-төрөлин тыртпн-даа

алган болза, чажырган хөрөк чок амы-биле чугалады. ны дээр. Дөмөй-ле чоң ды-нап бар. Ыр-ле кижик Билиң боор чүе-ле болгай. Бистин чоңуусе чөкө-даа бот-боттарыңаң ырак чур-тап чоруур болуузуза, бети диве-ле, куашкыллар кыл-дыр хөореттинге бээр болгай. Келир сонгулаалар депутаттарың кордакчылары-ңа өрөөң боор ирги бе дөш моюн шорбалап олурар-ның ол.

Президент кордакчылар-ның дугайында бижнөөң мен. улуг дапамда парлап-тыңаның чоң көрөн боор. Ам чүгө катап сонгуттар Президентиниң ак-сыңе көрүп олурбайн, чон боттарыңам дуузалың, ажал-агыйык болуп, корум-чурумуасту тулуп, Тыва-ның социал-экономиказы-нын болган културалыңын хөжүмүдөңгө демократи калдып чалгыс аай ажалдап көрөөңиң.

Четтес ажылдар хөй. Ыр-төө, чоң биле демократия тилээң чүе болганда, эки ажалдар, өрөөңүр, чурт-таар апаар.

Монгуш ӨЛЗЕИ-ООЛ. Күш-ажылым хоочуңу.

